

ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 08 / ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2022

ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 08 / ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2022 / 10,00 €

ΚΑΤΑ ΝΟΜΟΝ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ:

ό Μητροπολίτης Λαρίσης καί Τυρνάβου Γερώνυμος

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ:

Πρωτ. Θεμιστοκλῆς Α. Μουρτζανός

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Άρχιμ. Γιγνάτιος Μουρτζανός, Σ. Μπαλατσούκας, Κ. Σπανός,

Ν. Παπαθεοδώρου, Ά. Χρυσοβέργης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Ίωαννίνων 3, 413 34, Λάρισα

ΤΗΛΕΦΩΝΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: 2410 61 76 85 καί 6945 152 571 / e-mail: info@imlarisis.gr

Τό περιοδικό ἀναρτᾶται ἠλεκτρονικά στὸν ἱστότοπο www.imlarisis.gr καί στό Facebook στό
προφίλ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

Συνεργασίες γίνονται δεκτές σταλμένες σέ ἠλεκτρονική μορφή

Οἱ θέσεις καί ἀπόψεις τῶν συγγραφέων τῶν κειμένων εἶναι προσωπικές
καί δέν ἀπηχοῦν κατ' ἀνάγκη τίς θέσεις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λαρίσης

ΘΕΜΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Χρῆστος Παπανικολάου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Γιάννης Πέτρου

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Βασίλης Μαλισιόβας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Λυχνία Α.Ε.

ISSN: 2654-0223

Περιεχόμενα

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ
EDITORIAL: CUM DEO SPERAMUS!

9

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΜΙΚΡΑΣΙΑ ΧΑΙΡΕ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΥΡΙΓΟΣ
Ἡ Γενοκτονία τῶν Ἑλλήνων μεταξὺ 1914-1919

13

ΜΑΞΙΜΟΣ ΧΑΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀπὸ τὸ «ποθούμενο» στὴν καταστροφή καὶ τὸ ἔπος τῆς ἀναδημιουργίας

19

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΑΛΕΞΙΟΣ
100 χρόνια ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφή

25

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΕΩΣ ΒΑΡΝΑΒΑΣ
Ἐσπέρια Θεσσαλονίκης - Ἡ μητρόπολις τῆς προσφυγιᾶς

29

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ,
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ
Ὁ Μητροπολίτης Πατάρων Μελέτιος (1880-1967)

33

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΟΛΕΒΑΣ
Τὸ Αἶβαλί (Κυδωνίαι) καὶ ἡ διαχρονικὴ Ἑλληνικότητα τῶν Μικρασιατῶν

43

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ (ΝΤΙΝΟΣ) ΑΥΓΟΥΣΤΗ
Ἡ μικρασιατικὴ τραγωδία καὶ ἡ Κύπρος

47

ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
Τὸ 1922 καὶ ἡ ἐπίδρασί του στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία

57

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΑΒΕΛΗΣ
Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή

65

ΦΑΝΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ
*Ἡ γαστρονομικὴ παράδοση τῶν μικρασιατῶν προσφύγων.
Καππαδοκία, Πόντος, Ἰωνία-Σμύρνη*

79

ΜΕΡΟΣ Β΄
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ, Η ΛΑΡΙΣΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΚΑΙ ΑΛΜΥΡΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΣ
Τό θαῦμα τῆς ἀναγέννησης ἀπό τὴν Μικρὰ Ἀσία στὸν Βόλο
87

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ
Οἱ πεσόντες στὴν Μ. Ἀσία ἀπὸ τὸν νομὸ Μαγνησίας
95

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΖΟΡΜΠΙΑΣ
*Ὅταν ἡ Ἱστορία κατεβαίνει ἀπὸ τὸν τοῖχο.
Ἰχνηλατῶντας τὰ βήματα ἐνὸς στρατιώτη στὴν Μικρὰ Ἀσία,
ἐκ Λαρίσης ὁρμωμένου*
113

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
*Ἡ Ἀνέγερσις τῆς Δημοτικῆς Ἀγορᾶς Λαρίσης
καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν παραγκούχων προσφύγων*
135

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΑΡΑΠΚΟΥΛΕ
Μάκρη καὶ Λιβίσι Μικρᾶς Ἀσίας, πατρίδα τῶν προγόνων
149

ΣΙΔΕΡΗΣ ΔΕΛΑΡΟΥΔΗΣ
*Οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία-Βόρεια Θράκη
στὴν Λάρισα καὶ στὰ χωριά της*
159

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
*Τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν Μικρασιατῶν προγόνων μας
εἶναι τό μοναδικό ὄπλο ἐνάντια στὴν λήθη*
169

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΑΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΑΝΟΣ
Οἱ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος Ἀρχιεπίσκοποι Ἰωάσαφ Α΄ καὶ Τιμόθεος Β΄
173

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ
Ἡ εἰκόνα τοῦ Πολυκάρπου Λαρίσης στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα (19ος-20ός αἰώνας)
179

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΗΛΙΑΣ ΔΡΟΣΙΝΟΣ
Ἡ Συντροφία τῶν Ἀμπελακίων καί τό πλοῖο «Καλλιρρόη»
199

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΛ. ΡΟΥΒΟΛΗΣ
Ἀδαμάντιος Θ. Μάνιαρης - Ἐθνική Τράπεζα - Ἀμπελάκια
203

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΣΠΑΝΟΣ
Ἕνας κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου τό 1805.
215

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΘΩΔΑ-ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐποικισμός τοῦ Ἀμπελῶνα ἀπό Ἑπειῶτες τοῦ Πληκατίου
223

ΜΕΡΟΣ Δ΄ ΘΕΜΑΤΑ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΜΠΑΛΑΤΣΟΥΚΑΣ
Ὁρθόδοξη πνευματικότητα
235

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Γ. ΜΑΡΑΣ
Ἡ συμβολή τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας
στόν Χριστιανισμό τῶν πρώτων αἰώνων
239

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΤΡΙΤΟΣ
Ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Ὁρους στήν Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας
261

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ
Οἱ θεολογικές κατευθύνσεις τοῦ Θεσσαλοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως
Καλλινίκου Γ' (1757) στό κίνημα τῶν Κόλλυβάδων
273

ΑΡΧΙΜ. ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ
Ὁ ἀπό Λαρίσης Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν & πάσης Ἑλλάδος
Δωρόθεος Κοτταρᾶς καί οἱ θέσεις του περί γάμου
293

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ
Συνάντηση καί συνύπαρξη χριστιανῶν καί μουσουλμάνων
303

π. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝ. ΓΚΙΑΦΗΣ
Τό φαινόμενο τοῦ «ἐγκλεισμοῦ» καί ἡ ποιμαντική ἀντιμετώπισή του
315

ΜΕΡΟΣ Ε΄
ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ ΖΩΗ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΑΝΤΑΣ
Φιλόλαος Τλούπας: Ὁ γνωστός-ἄγνωστος συμπολίτης μας
337

ΠΡΩΤ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΑΤΖΩΝΑΣ
*Πρωτοπρεσβύτερος Νικόλαος Μαυρογιάννης (1931-2008) κτίτωρ καί
ἐφημέριος τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς Λαρίσης*
345

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΕΡΖΟΥΔΗΣ
Κεσσάκης Ἰωάννης (1934-2016)
351

ΜΕΡΟΣ ΣΤ΄
ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ
Μήνυμα Χριστουγέννων 2022
359

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ
Μήνυμα Πρωτοχρονιάς 2023
363

ΑΡΧΙΜ. ΤΙΜΟΘΕΟΣ Γ. ΑΓΓΕΛΗΣ
*«Τοῦ ποταμοῦ τά ὀρμίσματα εὐφραίνουσι τήν πόλιν τοῦ Θεοῦ...»
Θεομητορικές προσεγγίσεις*
365

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ
Ἡ ἐπιστήμη στήν ὑπηρεσία τοῦ Εὐαγγελίου
369

ΑΡΧΙΜ. ΓΑΒΡΙΗΛ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ
Ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ νέος ἀσκητής
377

ΜΕΡΟΣ Ζ'
ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

ΟΠΟΥ Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΚΕΙ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ
Χρονικά Νοεμβρίου 2021 - Απριλίου 2022
389

ΜΠΕΤΤΥ ΜΑΓΡΙΖΟΥ
Ἡ βουλμία τῆς δεσποινίδας Π.
397

ΒΑΡΒΑΡΑ Γ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ
Ἀρνητικές σκέψεις:
Κράτα τό πρόσωπό σου στό φῶς καί δέν θά βλέπεις σκιές
399

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ
Συμπεράσματα ἀπό τήν μικρασιατική καταστροφή γιά τούς νέους μας
429

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Γ. ΜΑΡΑΣ
ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Περίληψη

Κατά τόν 1ο καί 2ο αιώνα ή παράδοση του αποστόλου Ιωάννη είναι παρούσα στά έργα των Χριστιανών συγγραφέων της Μ. Ασίας. Οί Πατέρες, οί όποιοι έδρασαν στην Μ. Ασία κατά τούς πρώτους δύο αιώνες είναι: ό Παπίας Ίεραπόλεως, ό Πολύκαρπος Σμύρνης, ό Μιλτιάδης, ό Απολλινάριος Ίεραπόλεως, ό Μελίτων Σάρδεων, ό Ρόδων καί ό Πολυκράτης. Αγαπημένα θέματα στά έργα των τελευταίων είναι ό αγώνας κατά των αίρέσεων, τό ζήτημα του προσδιορισμού του έορτασμού του Πάσχα, ή υπεράσπιση των Χριστιανών έναντι των Έθνικών καί ή χιλιετής επίγεια βασιλεία του Χριστού. Η επίδραση των προαναφερόμενων Πατέρων ήταν μεγάλη καί ξεπερνώντας τά όρια της Μ. Ασίας επηρέασε τόν ευρύτερο χώρο της Ανατολής, ενώ έφτασε μέχρι τήν Δύση.

Λέξεις-κλειδιά

Απολογητές, Αποστολικοί Πατέρες, Γνωστικισμός, Ιωάννης (απόστολος), μαρτύριο, Μοντανός, Πάσχα, τυπολογική μέθοδος.

1. Εισαγωγή

Οί Πατέρες της Εκκλησίας αποτελούν τούς ουσιαστικούς συνεχιστές των Αποστόλων στο ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας. Γι' αυτόν τόν λόγο τά έργα τους αποτελούν τά σπουδαιότερα χριστιανικά κείμενα μετά από εκείνα της Αγίας Γραφής, καθώς σέ αυτά έμπεριέχεται ή όρθή διδασκαλία καί έρμηνεία της όρθόδοξης πίστης καί ζωής. Η ζωντάνια του πατερικού λόγου καί οί πνευματικές έμπειρίες των Πατέρων, οί όποιες βασίζονταν στην άμεση

γνώση του Θεού και στήν μυστηριακή ζωή της Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν τὰ δύο σημαντικότερα στοιχεία, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὰ κείμενα τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Γιά τούς παραπάνω λόγους ἡ σημασία τῆς πατερικῆς θεολογίας στόν σύγχρονο κόσμο ἔχει ἀναγνωρισθῇ, τόσο ἀπό τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὅσο καί ἀπό τήν Ρωμαιοκαθολική Δύση¹.

Οἱ Πατέρες τῶν δύο πρώτων αἰώνων κατατάσσονται σέ δύο κύριες ομάδες. Στήν πρώτη ἀπό αὐτές συγκαταλέγονται οἱ Ἀποστολικοί Πατέρες, οἱ ὁποῖοι ἦταν μαθητές τῶν Ἀποστόλων ἢ μαθητές τῶν μαθητῶν τῶν Ἀποστόλων, ἀλλά καί γνήσιοι φορεῖς καί ἐκφραστές τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης². Τά ἐν λόγῳ πρόσωπα ἀπό τὰ μέσα του 1ου αἰῶνα συνέγραψαν ἔργα, μέ σκοπό νά καταγράψουν τήν προφορική παράδοση καί νά σταθεροποιήσουν τήν θέση τῆς Ἐκκλησίας. Τά κείμενά τους, ἄν καί θά μπορούσαν, τελικά δέν συμπεριλήφθηκαν στόν Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης³. Στή δεύτερη ομάδα Πατέρων ἐντάσσονται οἱ Ἀπολογητές, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίσθηκαν τόν 2ο αἰ. καί συνέγραψαν ἀπολογίες, μέ σκοπό νά ὑπεραστίσουν τόν Χριστιανισμό ἔναντι τῶν Ἑθνικῶν καί τῶν Ἰουδαίων⁴. Ἐκτός ἀπό τὰ πρόσωπα πού ἐντάσσονται στίς προαναφερόμενες ομάδες, κατά τούς πρώτους αἰῶνες ἔζησαν καί ὀρισμένοι ἄλλοι Πατέρες, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν ἔντονη δραστηριότητα γιά τήν διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τήν καταπολέμηση τῶν αἵρέσεων καί τήν διευθέτηση ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων.

¹ Ἀναστ. Γ. Μαῤῆς, «Ἡ πατερική θεολογία στόν σύγχρονο κόσμο», κεφ. Α.16 στό *Πατερική θεολογία καί χριστιανικός πολιτισμός: Ἑλλήνες καί Λατίνοι Πατέρες-Ἐκκλησιαστική ἱστορία-Ὁρθόδοξια, περιβάλλον καί Ἐκπαίδευση*, 2η ἐκδ. (Θεσσαλονίκη, Ἀντ. Σταμούλης, 2008), σσ. 191-195.

² Δημ. Γ. Τσάμης, *Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία: Ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή ὡς τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναῤῆς, 1992), σσ. 28-29.

³ Τά κείμενα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἄν καί δέν διαφοροποιούσαν τόν τρόπο ζωῆς καί τήν πίστι τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων, δέν πληροῦσαν τὰ κύρια κριτήρια, ἔτσι ὥστε νά συμπεριληφθοῦν στόν Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἀνάμεσα στά κριτήρια, τὰ ὁποῖα ὀδήγησαν τούς Χριστιανούς νά ἀποδεχτοῦν ἕναν πυρῆνα ἀποδεκτῶν βιβλίων, ἦταν: 1. τό χτύπημα τοῦ Δοκιτισμοῦ 2. ἡ ἀποδοχή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί 3. ἡ πίστι ὅτι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ ἦταν προσεγγίσιμη ἀπ' ὅλους τούς ἀνθρώπους καί ὄχι μόνο ἀπό μιά ἑλίτ, βλ. R. Trevijano-Elcheverria, *Origenes del Cristianismo: El trasfondo judío del Cristianismo primitivo*, 2η ἐκδ. (Salamanca, Universidad Pontificia, 1996), σ. 376.

⁴ Ἀναστ. Γ. Μαῤῆς, «Οἱ Ἀπολογητές τοῦ 2ου-3ου αἰῶνα καί ἡ ἐποχή τους». *Επιστημονική Ἐπετηρίς: Αφιέρωμα στό Μακαριστό Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυρό Χριστόδουλο* (Θεσσαλονίκη, Ἀνωτάτη Ἐκκλησιαστική Ἀκαδημία Θεσσαλονίκης, 2011), σσ. 401-403.

Γιὰ τούς Πατέρες τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων ἔχουν γραφτεῖ πολλά γενικά ἔργα⁵. Ἀκόμη περισσότερες εἶναι οἱ μελέτες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς θέμα τους ὁρισμένες ἰδιαίτερες πτυχές τοῦ βίου, τῶν ἔργων καί τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας τους⁶. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἰδιαίτερες ἀναφορές στοὺς Πατέρες τῆς Μ. Ἀσίας εἴτε περιλαμβάνονται μέσα σέ εὐρύτερα ἔργα, εἴτε ἀφοροῦν μεμονωμένα πρόσωπα⁷. Γι' αὐτό θεωροῦμε ὅτι δέν ἔχει μελετηθεῖ καί ἀξιολογηθεῖ ἐπαρκῶς καί συνολικά ἡ συμβολή τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας στόν Χριστιανισμό τῶν πρώτων αἰώνων, γεγονός πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀσχοληθοῦμε μέ τό ἐν λόγω ζήτημα.

Ἡ ἐπιλογή τῆς Μ. Ἀσίας δέν εἶναι τυχαία. Παρ' ὅτι ἡ Παλαιστίνη καί ἡ Συρία ἀποτελοῦν τίς κυριότερες ἐπαρχίες στίς ὁποῖες ἔδρασαν οἱ Πατέρες τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, στήν Μ. Ἀσία ἐμφανίζεται ἕνας ἐξίσου σημαντικός ἀριθμός ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Τό γεγονός αὐτό εἶναι φυσιολογικό, καθὼς ἡ Μ. Ἀσία ἀποτελεῖ τήν πρώτη, χρονικά καί γεωγραφικά (πέρα ἀπό τήν Παλαιστίνη καί τή Συρία), περιοχή ἐξάπλωσης τοῦ Χριστιανισμοῦ, γεγονός πού τῆς προσέδωσε ἕνα αὐξημένο εἰδικό βάρος στά τεκταινόμενα στόν χῶρο τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Λαμβάνοντας ὑπόψη τά προαναφερόμενα, στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν θά ἐπιχειρήσουμε νά ἀπαντήσουμε στά ἐρωτήματα: Ποιά ἦταν τά κύρια ζητήματα, τά ὁποῖα ἀπασχόλησαν τήν θεολογική σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας; Καθὼς καί, ποιός ἦταν ὁ βαθμός τῆς ἐπιρροῆς τους στήν πρώτη Ἐκκλησία;

⁵ Ἐνδεκτικά καί ἐπιλεκτικά παραθέτουμε τά ἀκόλουθα: L. Ayres καί C. H. Ward (ἐκδ.), *Rise of the early Christian intellectual* (Berlin, Walter de Gruyter, 2020). Νίκ. Ι. Νικολαΐδης, *Ἀποστολικοὶ Πατέρες: Γραμματολογικὴ καί θεολογικὴ προσέγγιση*, Φιλοσοφικὴ καί θεολογικὴ βιβλιοθήκη, 52 (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 2002). H. S. Holland, *The Apostolic fathers* (London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1913).

⁶ Ἐνδεκτικά καί ἐπιλεκτικά παραθέτουμε τά ἀκόλουθα: Δημ. Ἀγγελῆς, *Στίς πηγές τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας: Ἡ ἐννοία τῆς φιλοσοφίας στοὺς Ἕλληνες Ἀπολογητές* (Ἀθήνα, Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 2007). Ἀναστ. Γ. Μαράς, *Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ σέ Φιλοσόφους καί Ἀπολογητές* (Θεσσαλονίκη, Ἡρόδοτος, 2003). Σάβ. Χρ. Ἀγουρίδης, *Οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες περὶ προβλημάτων τινῶν τῆς ἐποχῆς των* (Ἀθήνα, χ.ε., 1959). M. Spanneut, *Le stoicisme des Peres de l'eglise: de Clement de Rome a Clement d'Alexandrie* (Paris, Editions du Seuil, 1957).

⁷ Ἐνδεκτικά καί ἐπιλεκτικά παραθέτουμε τά ἀκόλουθα: M. A. Shanks, *Papias and the New Testament* (Eugene, OR, Pickwick Publications, 2013). P. Hartog, *Polycarp and the New Testament: the occasion, rhetoric, theme, and unity of the Epistle to the Philipians and its allusions to New Testament literature* (Tubingen, J.C.B. Mohr, 2002). Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σσ. 437-456, 661-680. Βασ. Γ. Τσάκωνας, «The usage of scriptures in the homily of Melito of Sardis on the passion», *Θεολογία* 38 (1967), σσ. 609-620.

2. Οἱ Πατέρες τῆς Μ. Ἀσίας τοῦ 1ου καὶ 2ου αἰ.

Μέσα ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τῶν δύο πρώτων αἰώνων διαπιστώνουμε ὅτι οἱ Πατέρες οἱ ὅποιοι ἔδρασαν στὴν Μ. Ἀσία κατὰ τὴν προαναφερόμενη περίοδο εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Παπίας Ἱεραπόλεως, Πολύκαρπος Σμύρνης, Μιλτιάδης, Ἀπολλινάριος Ἱεραπόλεως, Μελίων Σάρδεων, Ρόδων καὶ Πολυκράτης. Στούς προαναφερόμενους δὲν συμπεριλαμβάνουμε τὸν Ἀπολογητὴ Κοδράτο, ἐπειδὴ περὶ τῆς Μικρασιατικῆς καταγωγῆς του ἔχουν διατυπωθεῖ ἰσχυρές ἐνστάσεις⁸.

Ὁ ἀρχαιότερος Μικρασιάτης Πατέρας εἶναι ὁ Παπίας Ἱεραπόλεως, γὰρ τὸν βίον τοῦ ὁποίου ἔχουμε ἐλάχιστες πληροφορίες. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ βίου του μπορεῖ νὰ καθοριστῇ μόνον κατὰ προσέγγισιν. Ὑπὸ αὐτὲς τίς συνθῆκες, ὑπολογίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ γεννήθηκε γύρω στὸ 70, ἐνῶ ὁ θάνατός του τοποθετεῖται γύρω στὸ 150⁹. Κατὰ τὸν Εἰρηναῖο Λυδῶνος, ὁ Παπίας ἦταν ἀκροατὴς καὶ αὐτόπτης μάρτυρας τῶν Ἀποστόλων¹⁰. Ἀντίθετα, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἐπικαλούμενος τὸ προοίμιον τοῦ ἔργου τοῦ Παπία, θεωρεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος πληροφορήθηκε τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα ἀπὸ τοὺς γνώριμους τῶν Ἀποστόλων καὶ τοὺς συνεργάτες τους¹¹. Σὲ κάθε περίπτωσι, ἡ ἀμεσότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ Παπία προσδίδει ἓνα ἰδιαίτερον βάρος στὸ ἔργο του *Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεις*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν σώζονται σήμερα παρὰ μόνον δεκατρία ἀποσπάσματα¹².

⁸ Ὅρισμένοι ἐρευνήτες θεωροῦν ὅτι ὁ πρῶτος Ἀπολογητὴς μετὰ καταγωγὴ ἀπὸ τῆς Μ. Ἀσίας ἦταν ὁ Κοδράτος, παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Παν. Κ. Χρήστου διατύπωσε, τεκμηριωμένα, τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Ἀπολογητὴς Κοδράτος ἦταν Ἀθηναῖος καὶ δὲν ταυτίζεται μετὰ τὸ πρόσωπον ποῦ ἦταν προφήτης, μαθητὴς τῶν Ἀποστόλων καὶ ζοῦσε στὴν Μ. Ἀσία, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σ. 532.

⁹ Δημ. Γ. Τσάμης, *Εκκλησιαστικὴ Γραμματολογία: Ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1992), σ. 43.

¹⁰ «Ταῦτα δὲ καὶ Παπίας ὁ Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἐταῖρος γεγονώς, ἀρχαῖος ἀνὴρ, ἐγγράφως ἐπιμαρτυρεῖ ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν ἑαυτοῦ βιβλίων», Εἰρηναῖος Λυδῶνος, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, 5,53,4, *SCh* 153, 417.

¹¹ «αὐτὸς γέ μιν ὁ Παπίας κατὰ τὸ προοίμιον τῶν αὐτοῦ λόγων, ἀκροατὴν μὲν καὶ αὐτόπτην οὐδαμῶς ἑαυτὸν γενέσθαι τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων, ἐμφαίνει, παρελθόντα δὲ τὰ τῆς πίστεως παρὰ τῶν ἐκείνους γνωρίμων διδάσκει, δι' ὧν φησι λέξεων», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 3,39,2, *PG* 20, 296B.

¹² L. Vanyo, «Papia di Gerapoli», στὸ A. Di Berardino (ἐκδ.), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τ. II (Casale Monferrato, Marietti, 1984), 2667.

Ο δεύτερος αρχαιότερος Μικρασιάτης Πατέρας είναι ο Πολύκαρπος Σμύρνης, ο οποίος γεννήθηκε στα τέλη του 1ου αιώνα (περί τό 80) και μαρτύρησε επί Μάρκου Αύρηλιου, με αποκεφαλισμό στο στάδιο της Σμύρνης, στις 23 Φεβρουαρίου του 167¹³. Ανήκει στους Αποστολικούς Πατέρες, καθώς μαθήτευσε τόσο σέ πρόσωπα πού συναναστράφηκαν τόν Κύριο όσο και στους Αποστόλους, οί οποίοι τόν χειροτόνησαν επίσκοπο Σμύρνης¹⁴. Όμως πρωτίστως, ό Πολύκαρπος ήταν μαθητής του Ιωάννη, τόν όποιο όρισμένοι έρευνητές ταυτίζουν μέ τόν απόστολο, ένω άλλοι μέ τόν συμπατριώτη του Ιωάννη τόν πρεσβύτερο¹⁵. Από τά έργα του Πολύκαρπου σώζεται μόνον ή *Επιστολή προς Φιλιππησίους*¹⁶.

Καταγωγή από τί Μ. Ασία είχε και ό Απολογητής Μιλιτιάδης, ο οποίος έδρασε τό δεύτερο μισό του δεύτερου αιώνα και ήταν σύγχρονος του Τατιανού. Ο Μιλιτιάδης έζησε όρισμένα χρόνια και στη Ρώμη, όπου, πιθανότατα, ήταν μαθητής του Ιουστίνου. Ίσως γι' αυτό ό Τερτυλλιανός τόν αναφέρει ως «σοφιστή των Έκκλησιών». Άν και έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι ό έν λόγω χαρακτηρισμός είναι ύποτιμητικός, τό κείμενο δέν μάς αφήνει πολλά περιθώρια γιά νά ύποστηρίξουμε κάτι τέτοιο¹⁷. Στόν Μιλιτιάδη και τά έργα του, τά όποια δυστυχώς έχουν άπολεσθεί, αναφέρεται και ό Ευσέβιος Καισαρείας¹⁸.

¹³ Άν και έχουν διατυπωθεί διαφορετικές άπόψεις, ως ή επικρατέστερη ήμερομηνία γιά τό μαρτύριο του Πολύκαρπου θεωρείται τό 167, βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας*, 2η έκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σσ. 181-182. Βλ. επίσης Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμών* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1978), σσ. 441-442.

¹⁴ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 3,39,2-7, PG 20, 296B-297C και 5,24,16, PG 20, 508A.

¹⁵ Ο Nautin ύποστηρίζει ότι ό Πολύκαρπος μαθήτευσε κοντά στον Ιωάννη τόν πρεσβύτερο, βλ. P. Nautin, «Polycarpe», στο Α. Di Bernardino, (έκδ.), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τ. II (Casale Monferrato, Marietti, 1984), 2867. Αντίθετα, οί Χρήστου, Παπαδόπουλος, Τσάμης κ.ά. ύποστηρίζουν ότι ό Πολύκαρπος μαθήτευσε στον απόστολο Ιωάννη. Βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμών* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1978), 437. Βλ. επίσης, Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας*, 2η έκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σ. 181. Δημ. Γ. Τσάμης, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Από τήν άποστολική εποχή ως τήν άλωση της Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1992), σ. 42.

¹⁶ Πολύκαρπος Σμύρνης, *Επιστολή προς Φιλιππησίους*, LCL 24, 282-300.

¹⁷ Tertullianus, Quintus Septimius Florens, *Adversus Valentinianos*, 5, PL 2, 548A. Στο προαναφερόμενο χωρίο, ή παράθεση του Μιλιτιάδη μεταξύ του Ιουστίνου και του Ειρηναίου Λυώνος μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ό χαρακτηρισμός του Τερτυλλιανού γιά τόν Μιλιτιάδη δέν είναι ύποτιμητικός. Γιά τήν αντίθετη άποψη, όπως επίσης γιά τόν βίο και τά έργα του Μιλιτιάδη, βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας*, 2η έκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σ. 247.

¹⁸ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 5,17,5, PG 20, 473C-476A.

Τὴν ἴδια περίπτου περίοδο με τόν Μιλτιάδη ἔζησε καί ὁ **Κλαύδιος Ἀπολλινάριος, ἐπίσκοπος Ἱερραπόλεως**, γιά τόν ὁποῖο, ἐπίσης, γνωρίζουμε ἐλάχιστα. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου τόν παρουσιάζει ὡς ἀξιέπαινο καί μέ καλή γνώση, τόσο τῆς χριστιανικῆς ὅσο καί τῆς θύραθεν παιδείας¹⁹. Δυστυχῶς, ἀπό τά τέσσερα βιβλία του, τά ὁποῖα μνημονεύουν ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καί ὁ Θεοδώρητος Κύρου, δέν σώζεται κανένα²⁰. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στίς 8 Ἰανουαρίου.

Ὁ **Μελίτων, ἐπίσκοπος Σάρδεων**, ἦταν μία ἀπό τίς πλέον ἀξιοσέβαστες μορφές τοῦ 2ου αἰῶνα. Ἄν καί δέν ἔχουμε πολλές πληροφορίες γιά τόν βίο του, πιθανολογοῦμε ὅτι θά πρέπει νά ἔδρασε κυρίως μεταξύ 160 καί 180²¹. Σέ κάθε περίπτωση, τό κύρος του ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς ἀναφορές τοῦ Πολυκράτη Ἐφέσου σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Πάπα Βίκτωρα, ἡ ὁποία χρονολογεῖται μεταξύ 189-199²². Πράγματι, στήν ἐν λόγῳ ἐπιστολή ὁ Μελίτων χαρακτηρίζεται ὡς «μεγάλο στοιχεῖο» πού ἔζησε ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι καί θά ἀναστηθεῖ κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου²³. Ἀλλά καί ὁ Ἱερώνυμος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πολλοί χαρακτήριζαν τόν Μελίτωνα ὡς «προφήτη», μέ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ χριστιανοῦ προφήτη καί τοῦ φορέα τῆς Παραδόσεως²⁴. Ὁ Μελίτων, ἂν καί ἦταν πολυγραφότατος, ἀπό τά ἔργα του σώζεται πλῆρες μόνον τό *Περὶ Πάσχα*, καθὼς καί δεκαπέντε ἀποσπάσματα πού παρατίθενται σέ ἔργα ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Ὁ **Ρόδων** ἔζησε τόν 2ο αἰῶνα καί καταγόταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, ἀλλὰ μετανάστευσε στὴν Ῥώμη, πρὶν τό 172²⁵. Ὅ,τι γνωρίζουμε γιά τόν ἐν λόγῳ συγγραφέα προέρχεται ἀπὸ πληροφορίες τοῦ Εὐσέβιου Καισαρείας. Ὁ τελευταῖος

¹⁹ «Κατὰ τούτων συνέγραψεν Ἀπολλινάριος, ὁ τῆς κατὰ Φρυγίαν ἱερᾶς πόλεως ἐπίσκοπος γεγωνός, ἀνὴρ ἀξιέπαινος καί πρὸς τῇ γνώσει τῶν θεῶν καί τὴν ἔξωθεν παιδείαν προσειληφώς», Θεοδώρητος Κύρου, *Αἵρετικῆς κακομνηθίας ἐπιτομή*, 3,2, PG 83, 404B.

²⁰ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4,27,1, PG 20, 397B. Θεοδώρητος Κύρου, *Αἵρετικῆς κακομνηθίας ἐπιτομή*, 1,21, PG 83, 372B.

²¹ Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή, Β' καὶ Γ' αἰῶνας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), 258 κ.ἑξ.

²² J. Quasten, *Patrology*, τ. I, *The beginnings of Patristic Literature* (Westminster, MAR, Christian Classics, 1986), σ. 242.

²³ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5,24,1-6, PG 20, 493B-496A.

²⁴ «dicens eum a plerisque nostrorum prophetam putari», Eusebius Hieronymus, *De viris illustribus*, 24, PL 23, 678A.

²⁵ Γιά τόν βίο καί τά ἔργα τοῦ Ρόδωνα, βλ. V. Zangara, «Rodone», στό A. Di Berardino, (ἐκδ.). *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τ. II (Casale Monferrato, Marietti, 1984), 3007. Βλ. ἐπίσης Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή, Β' καὶ Γ' αἰῶνας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σ. 292.

μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ρόδων ἔγινε μαθητὴς τοῦ Τατιανοῦ τοῦ Σύρου, τοῦ ὁποῖου τίς ἀποκλίνουσες ἀπόψεις ἀπέκρουσε ὅταν ὁ Τατιανὸς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία²⁶. Στὴ συνέχεια ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δράση κατὰ τῶν Γνωστικῶν καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τοῦ Μαρκιῶνα, κατὰ τὴν περίοδο μεταξύ 170 καὶ 195. Ἀπὸ τὰ τρία ἔργα του δὲν σώζονται παρὰ μόνον ὀλίγα μικρὰ ἀποσπάσματα²⁷.

Τελευταῖος ἀπὸ τοὺς Μικρασιαῖτες Πατέρες τῶν δύο πρώτων αἰώνων εἶναι ὁ **Πολυκράτης**, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια πού εἶχε ἤδη δώσει στὴν Ἐκκλησία ἑπτὰ ἐπισκόπους. Ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῆς οἰκογενείας του ἔγινε ἐπίσκοπος Ἐφέσου περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ.²⁸ Ἀπὸ τὰ ἔργα του σώζονται μόνον δύο ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποία ἀπέστειλε στὸν ἐπίσκοπο Ρώμης Βίκτωρα περὶ τὸ 195.

3. Ἡ θεολογικὴ παράδοση τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη

Ὁ Ἰωάννης ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους μαθητὲς τοῦ Ἰησοῦ. Αὐτὸ προκύπτει τόσο ἀπὸ τίς ἀναφορὲς πού κάνουν στὸ πρόσωπό του τὰ συνοπτικά εὐαγγέλια, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης. Στὰ τελευταῖα περιέχονται διάφοροι θρύλοι τῶν πρωτοχριστιανικῶν αἰώνων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του²⁹. Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται κατανοητὸ ὅτι τὸ κύρος τοῦ Ἰωάννη

²⁶ «Ἐν τούτῳ καὶ Ρόδων, γένος τῶν ἀπὸ Ἀσίας, μαθητευθεὶς ἐπὶ Ρώμης, ὡς αὐτὸς ἰστορεῖ Τατιανῶ, ὃν ἐκ τῶν πρόσθεν ἔγνωμεν, διάφορα συντάξας βιβλία, μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκιῶνος παρατέτακται αἵρεσιν, ἵν καὶ εἰς διαφόρους γνώμας κατ' αὐτόν διαστάσαν ἰστορεῖ, τοὺς τὴν διάστασιν ἐμπεποικτότας ἀναγράφων, ἐπ' ἀκριβὲς τε τὰς παρ' ἑκάστῳ τούτων ἐπινηνομένας διελέγων ψευδολογίας», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5,13,1, PG 20, 460A-B.

²⁷ Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας διασώζει τρία μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρόδωνα *Κατὰ Μαρκιῶνος*, βλ. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5,13,2-7, PG 20, 460B-461B. Ἐκτός ἀπὸ τὸ *Κατὰ Μαρκιῶνος*, ὁ Εὐσέβιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ρόδων συνέγραψε τὸ *Προβλημάτων ἐπιλύσεις*, καθὼς καὶ ἓνα ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, βλ. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5,13,8, PG 20, 461B-C. Ἀντίθετα, ὁ Ἰερώνυμος συγκαταλέγει στὰ ἔργα τοῦ Ρόδωνα καὶ τὸ *Κατὰ Μοντανιστῶν*, τοῦ ὁποῖου ἡ πατρότητα ἀμφισβητεῖται, βλ. «Miltiades cujus Rhodon in opere suo, quod adversus Montanum, Priscam. Maximilliamque composuit, recodatur, scripsit contra eosdem volumen praecipuum, et adversus gentes Judaeosque libros alios», Eusebius Hieronymus, *De viris illustribus*, PL 23, 39C.

²⁸ Γιά τὸν Πολυκράτη Ἐφέσου, βλ. A. Di Berardino, «Policrate di Efeso», σὺ Α. Di Berardino (ἐκδ.), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τ. II (Casale Monferrato, Marietti, 1984), 2868.

²⁹ Δημ. Ι. Κυρτάτας, «Ἰωάννης, ὁ θεολόγος τῆς ἀγάπης καὶ υἱὸς τῆς βροντῆς», σὺ *Ἀπόκρυφες ἱστορίες: Μύθοι καὶ θρύλοι ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πρώτων Χριστιανῶν* (Αθήνα, Ἄγλα, 2003), 69 κ.ἑξ.

κατά τήν περίοδο τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἦταν ιδιαίτερα αὐξημένο στήν περιοχή τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας. Μάλιστα ὁ Ἰωάννης ἦταν δημοφιλὴς τόσο ἐντός τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καὶ μεταξύ τῶν Γνωστικῶν³⁰. Ἡ ιδιαίτερη αὐτὴ θέσι τοῦ Ἰωάννη ἐπηρέασε τίς θεολογικὲς ἀπόψεις τῶν Μικρασιατικῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων, καὶ ιδιαίτερα τοῦ Παπία Ἱεραπόλεως καὶ τοῦ Πολυκράτη Ἐφέσου.

Σύμφωνα μέ τόν Εἰρηναῖο Λυώνος, ὁ Παπίας ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἰωάννη καὶ ἐταῖρος τοῦ Πολύκαρπου³¹. Ὅμως κατὰ τόν Εὐσέβιο Καισαρείας, ὁ Παπίας δὲν ἦταν μαθητὴς, οὔτε τῶν Ἀποστόλων οὔτε τοῦ ἀπόστολου Ἰωάννη. Ἀντιθέτως, πληροφορήθηκε τό ἀποστολικό κήρυγμα ἀπὸ τοὺς πρεσβύτερους, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Ἀριστίων καὶ ὁ Ἰωάννης³². Βέβαια, ἂν δεχθοῦμε ὅτι μέ τόν ὄρο *πρεσβύτεροι* ὁ Παπίας ἐννοεῖ καὶ τοὺς Ἀποστόλους, τότε πράγματι ἦταν ἄμεσος γνώστης τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας τοῦ ἀπόστολου Ἰωάννη³³. Σέ κάθε περίπτωση, ὁ Παπίας ἦταν γνώστης τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννη, καθὼς ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα του ἦταν στήν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας, ἡ ὁποία γειτνίαζε μέ τήν Ἐφεσο, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τό κέντρο τῆς ἰωάννειας παραδόσης. Ἐπομένως ὁ Παπίας, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, εἶχε ἐπηρεαστεῖ, σέ μικρό ἢ μεγάλο βαθμό, ἀπὸ τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη.

Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τόν Παπία Ἱεραπόλεως τῆς χιλιετοῦς ἐπίγειας βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, διδασκαλία ἡ ὁποία περιέχεται στήν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη³⁴. Κατὰ τόν Κυρτάτα, ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία τοῦ Παπία βρισκόταν πολὺ κοντὰ στίς ἀπόψεις τῶν πρώτων Χριστιανῶν, ἀλλὰ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους³⁵. Ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ

βλ. ἐπίσης Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Ἀπόκρυφα χριστιανικά κείμενα*, τ. Β΄, *Ἀπόκρυφες Πράξεις*, *Ἐπιστολές*, *Ἀποκαλύψεις*, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 29 (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 2004), σ. 25 κ.ἑξ.

³⁰ Γιά τήν ἀποδοχὴ τῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τοὺς Γνωστικούς, βλ. Δημ. Ι. Κυρτάτας, «Ἰωάννης, ὁ θεολόγος τῆς ἀγάπης καὶ υἱός τῆς βροντῆς», στὸ *Ἀπόκρυφες ἱστορίες: Μῦθοι καὶ θρύλοι ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πρώτων Χριστιανῶν* (Αθήνα, Ἄγρα, 2003), σσ. 73-74.

³¹ «Καὶ Πολύκαρπος δὲ οὐ μόνον ὑπὸ ἀποστόλων μαθητευθεὶς καὶ συναναστραφεὶς πολλοῖς τοῖς τὸν Κύριον ἑωρακόσιν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀποστόλων κατασταθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐν τῇ ἐν Σμύρνῃ ἐκκλησίᾳ ἐπίσκοπος», Εἰρηναῖος Λυώνος, *Ἑλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, 3,3,4, *SCh* 211, σ. 38.

³² Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 3,39,2, *PG* 20, 296B-297C.

³³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β΄, *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), 451.

³⁴ *Ἀποκ.* 20, 1-6.

³⁵ Δημ. Ι. Κυρτάτας, *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ οἱ ἐπὶ τὰ Ἐκκλησίες τῆς Ἀσίας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1994), σ. 162.

χιλιασμός βρήκε αντίθετους πολλούς Χριστιανούς, οί όποιοι –γιά νά ύπερασπιστοϋν τό πρόσωπο τοϋ Ίωάννη– άφ' ένός άπέδιδαν τήν έν λόγω διδασκαλία στόν αίρεσιάρχη Κήρινθο καί άφ' έτέρου ύπογράμμιζαν τήν αντίθεση τοϋ Ίωάννη πρός τόν Κήρινθο³⁶. Σέ κάθε περίπτωση πρόκειται γιά ένα πρόβλημα έρμηνείας. Πράγματι, ή έρμηνεία τοϋ χιλιασμοϋ, ό όποιος άναφέρεται στήν *Αποκάλυψη*, προβλημάτισε τόσο τούς άρχαίους όσο καί τούς νεώτερους έρμηνευτές, πολλοί άπό τούς όποίους, μεταξύ τών όποίων καί ό Παπίας, παρερμίνευσαν τά λόγια τοϋ Ίωάννη³⁷.

Ό Παπίας Ίεραπόλεως συνδέεται καί μέ τό λεγόμενο ζήτημα τών δύο Ίωαννών, δηλαδή τοϋ άπόστολου Ίωάννη καί τοϋ πρεσβύτερου Ίωάννη³⁸. Ή έν λόγω θεωρία έγινε άποδεκτή άπό τόν Εϋσέβιο Καισαρείας, αλλά άπασχόλησε κυρίως τούς νεώτερους έρευνήτες. Όμως, παρά τίς κατά καιρούς διατυπωθείσες άμφιβολίες γιά τήν ταυτότητα τοϋ συγγραφέα τοϋ τέταρτου εϋαγγελίου καί τής *Αποκάλυψης* μέ τόν άπόστολο Ίωάννη, οί περισσότεροι έρευνήτες δέν άποδέχονται τήν έν λόγω θεωρία³⁹. Αυτό πού γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα είναι ότι ό Παπίας προσπαθοϋσε νά συναντήσει γιά νά άκούσει, τόσο άπό τούς μαθητές τοϋ Κυρίου όσο καί άπό τούς αϋτίκοους μάρτυρες τών τελευταίων, τίς έμπειρίες του κοντά στόν Κύριο. Μέ αυτό τό δεδομένο ίσως ή άπάντηση στό επίμαχο ζήτημα νά είναι πολύ άπλή, καθώς είναι πολύ πιθανόν οί άναφορές σέ δύο πρόσωπα μέ τό όνομα Ίωάννης νά όφείλονται σέ άκριτες καταγραφές διαφορετικών προφορικών παραδόσεων άπό τόν Παπία.

Στήν θεολογική παράδοση τοϋ άπόστολου Ίωάννη έντάσσεται καί τό ζήτη-

³⁶ Δημ. Ι. Κυριάτας, «Ίωάννης, ό θεολόγος τής αγάπης καί υίός τής βροντής», στό *Απόκρυφες ίστορίες: Μύθοι καί θρύλοι άπό τόν κόσμο τών πρώτων Χριστιανών* (Αθήνα, Άγχα, 2003), σσ. 74-75, 78-81. Γιά τόν Κήρινθο, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Έλληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμών* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1978), σσ. 141-142.

³⁷ Γιά τήν έρμηνεία τών επίμαχων στίχων τής *Αποκάλυψης* (1, 6), βλ. Σάβ. Χρ. Άγουρίδης, *Ή Αποκάλυψη τοϋ Ίωάννη: Εισαγωγικά-Έρμηνεία-Παραρτήματα επί ειδικών θεμάτων*, Έρμηνεία Καινής Διαθήκης 18 (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1994), σσ. 444-447. Στίν παρερμηνεία τής διήγησης τοϋ Ίωάννη άπό τόν Παπία άναφέρεται ό Εϋσέβιος Καισαρείας, βλ. *Εκκλησιαστική ίστορία*, 3,39,12, PG 20, 300Α.

³⁸ Εϋσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική ίστορία*, 3,39,2-7, PG 20, 297Β.

³⁹ Γιά τό πρόβλημα καί γιά τήν άποδοχή τοϋ άπόστολου Ίωάννη ως συγγραφέα τοϋ τέταρτου εϋαγγελίου καί τής *Αποκάλυψης*, βλ. Σωτ. Σ. Δεσπότης, *Ή Αποκάλυψη τοϋ Ίωάννη: Έρμηνευτική προσέγγιση στό βιβλίο τής Προφητείας*, τ. Α' (Αθήνα, Άθως, 2005), σσ. 48-50. Βλ. επίσης, Ίωάν. Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στήν Καινή Διαθήκη* (Αθήνα, χ.ε., 1995), σσ. 129-132 καί Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εισαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, Βιβλική Βιβλιοθήκη, 1 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 1983), σσ. 174-177. Βλ. επίσης, Άπ. Γλαβίνας, *Ίστορία τής Έκκλησίας*, τεϋχ. Α' (Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1986), σσ. 46-47.

μα του έορτασμού του Πάσχα στίς 14 του Ιουδαϊκού μήνα Νισάν. Για τήν ακρίβεια αυτό υποστηρίζεται εϋθέως από τον Πολυκράτη Έφεσου, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι καί οί λοιποί Μικρασιᾶτες Πατέρες δέν υποστήριζαν τό αυτό, ἄν καί δέν τό ἀναφέρουν ρητά στά σωζόμενα ἔργα τους⁴⁰.

4. Ὁ ἀγώνας κατά τοῦ Γνωστικισμοῦ καί τῶν αἵρέσεων

Ὁ ἀγώνας κατά τῶν αἵρέσεων, καί εἰδικότερα κατά τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τοὺς Μικρασιᾶτες Πατέρες. Συγκεκριμένα, οἱ τελευταῖοι προσπάθησαν μέ τήν δράση καί τά ἔργα τους νά διαφυλάξουν τόν τρόπο ζωῆς τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων⁴¹. Χρονικά, οἱ Πατέρες ξεκίνησαν νά γράφουν κατά τῶν αἵρετικῶν, ὅταν κατανόησαν ὅτι ἡ λανθασμένη σωτηριολογία τῶν αἵρετικῶν δέν ὀδηγοῦσε στήν σωτηρία τοὺς πιστούς. Πράγματι, κομβικό σημεῖο στή διδασκαλία τῶν αἵρετικῶν, ἀλλά καί στήν ἀντίδραση τῶν Πατέρων, ἀποτέλεσε ἡ σωτηριολογία, ἡ ὁποία ἦταν ἀπότοκο τῆς ἐρμηνείας πού ἔδιναν ἀμφότεροι στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.

Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης ἀσχολήθηκε μέ τό ζήτημα τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ. Συγκεκριμένα, δηλώνει ὅτι ὁποῖος δέν ἀποδέχεται τήν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἐπίσης τό σταυρικό μαρτύριο, τήν ἀνάσταση καί τήν κρίση, αὐτός εἶναι τοῦ διαβόλου⁴². Στήν πράξη ὁ Πολύκαρπος στρέφεται κατά τῆς αἵρεσης τῶν Δοκητῶν, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν φαινομενικά τήν γέννηση καί τό πάθος τοῦ Κυρίου⁴³.

Ἐκτός ἀπό τοὺς Δοκῆτες, οἱ Γνωστικοί ἀποτέλεσαν κύριο στόχο τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων. Πρῶτος ὁ Μιλτιάδης, μέ τό σύγγραμμά του *Κατά Βαλεντίνου*, στράφηκε κατά τοῦ ἡγέτη μᾶς σημαντικῆς ομά-

⁴⁰ Γιά τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Πολυκράτη Έφεσου, βλ. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική ἱστορία*, 5,24,1-7, PG 20, 493B-497A.

⁴¹ Γιά τόν Γνωστικισμό, βλ. Βασ. Α. Γκρύλλας, «Γνωστικισμός: Ὑπονοητοί καί περιεχόμενα», στήν *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5 (Ἀθήνα, Στρατηγικές ἐκδόσεις, χ.χ.), σσ. 286-289.

⁴² «Πᾶς γάρ ὅς ἂν μὴ ὁμολογῇ Ἰησοῦν Χριστόν ἐν σαρκὶ ἐληλυθέναι, ἀντίχριστος ἐστίν. Καί ὅς ἂν μὴ ὁμολογῇ τό μαρτύριον τοῦ σταυροῦ, ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν. Καί ὅς ἂν μεθοδεύῃ τά λόγια τοῦ Κυρίου πρὸς τὰς ἰδίας ἐπιθυμίας καί λέγῃ μίτε ἀνάστασιν μίτε κρίσιν, οὗτος πρωτότοκός ἐστι τοῦ σατανᾶ», Πολύκαρπος Σμύρνης, *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή*, 7,1, LCL 24, 292.

⁴³ Γιά τοὺς Δοκῆτες, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σσ. 166-167.

δας Γνωστικῶν, τοὺς Βαλεντιανιστές⁴⁴. Οἱ τελευταῖοι ἀκολουθοῦσαν ἓνα σύστημα μέ φιλοσοφικά, μυθολογικά, μαγικά καί τελετουργικά στοιχεῖα, στό ὁποῖο ὁ Χριστός καί τό Πνεῦμα ἀποτελοῦσαν τίς δύο τελευταῖες ἀπό τίς τριάντα θεότητες (αἰῶνες), οἱ ὁποῖες βρίσκονταν μεταξύ τοῦ θεοῦ καί τῆς ὕλης.

Στή συνέχεια ὁ Ρόδων ἀντέκρουσε τήν διδασκαλία τοῦ Γνωστικοῦ Μαρκιῶνα, καθὼς καί τῶν γνωστικῶν ομάδων, ὅπως ἦταν αὐτή τοῦ Ἀπελλῆ, οἱ ὁποῖες προέκυψαν μετά τήν διάσπαση τῆς ἀρχικῆς ομάδας τοῦ Μαρκιῶνα⁴⁵. Συγκεκριμένα, ὁ Ρόδων ἀναφέρει ὅτι ἄλλοι ἀπό τοὺς προαναφερόμενους ὑποστηρίζουν, ἀπόλυτα καί ἀναπόδευκτα, τήν ὑπαρξη μιᾶς ἀρχῆς, ἄλλοι δύο ἀρχές, ἐνῶ ἄλλοι ἀποδέχονται τρεῖς ἀρχές⁴⁶. Ὁ Ρόδων στρέφεται ἰδιαίτερα κατὰ τοῦ Ἀπελλῆ, ὁ ὁποῖος, ἂν καί δεχόταν μία ἀρχή, ὑποβάθμιζε τό σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Χριστοῦ προτάσσοντας τά καλά ἔργα καί, κατ' ἐπέκταση, τήν ἀνθρωπίνη πρωτοβουλία στήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου⁴⁷. Μάλιστα, ὁ Ἀπελλῆς σέ διάλογό του μέ τόν Ρόδωνα δήλωσε ὅτι οἱ προφητεῖες τῆς Π. Διαθήκης ἀλληλοανασκευάζονται, καθὼς εἶναι ἀντιφατικές καί ψευδεῖς⁴⁸. Ὁ ἴδιος, στήν συνέχεια, ἐξέφερε λόγο γιά μία ἀρχή, τήν ὁποία ὁμως ἀποδέχονταν ἀξιωματικά καί ὄχι ἐξαιτίας τῆς ἀποκάλυψής της. Ἀπαντώντας ὁ Ρόδων κατηγοροῦσε τόν Ἀπελλῆ ἐπειδή, ἂν καί διατείνεται ὅτι εἶναι διδάσκαλος, ὅσα διδάσκει εἶναι ἀτεκμηριώτα⁴⁹. Ἀπό τά παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ἡ κύρια ἔνσταση τοῦ Ρόδωνα ἔναντι τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀπελλῆ ἦταν ἡ μὴ ἀποδοχή τῆς θεοπνευστίας τῆς Π. Διαθήκης καί ἡ μὴ χριστοκεντρική ἐρμηνεία τῶν προφητειῶν, ἀπόψεις πού ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τήν ὀρθόδοξη θεολογική γνωσιολογία, μέ τό σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Χριστοῦ καί μέ τήν συμβολή τοῦ Θεοῦ στήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅμως ἐκτός ἀπό τοὺς Γνωστικούς, οἱ Μικρασιᾶτες Πατέρες ἀντιμετώπισαν καί τήν αἵρεση τοῦ Μοντανοῦ. Ὁ τελευταῖος ἐμφανιζόταν ὡς φορέας τῆς

⁴⁴ Γιά τόν Βαλεντῖνο καί τοὺς μαθητές του, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σ. 153 κ.ἑξ.

⁴⁵ Γιά τόν Μαρκίωνα καί τόν Ἀπελλῆ, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σσ. 178 κ.ἑξ., 186-187.

⁴⁶ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 5,13,2-4, PG 20, 460B-461A.

⁴⁷ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 5,13,5, PG 20, 461A.

⁴⁸ «Ἐφ' ἡς τὰς μέν προφητείας ἐναντὶς ἐλέγχειν διὰ τό μηδέν ὅλως ἀληθές εἰρηκέναι. Ἀσύμφωνοι γάρ ὑπάρχουσι καί ψευδεῖς καί ἐνανταῖς ἀντικείμεναι», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 5,13,6, PG 20, 461A-B.

⁴⁹ «Ἐγὼ δέ γελάσας κατέγων αὐτοῦ, διότι διδάσκαλος εἶναι λέγων, οὐκ ἴδρι τό διδασκόμενον ὑπ' αὐτοῦ κατύνειν», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 5,13,6, PG 20, 461B.

τρίτης προφητείας, τοῦ Παρακλήτου, καί ἀνέπτυξε ἓνα προφητικό καί ἐγκρατευτικό κίνημα ἀλλάζοντας οὐσιαστικά τήν χριστιανική διδασκαλία⁵⁰. Συγκεκριμένα, ὁ Μιλτιάδης ἔγραψε τό ἔργο *Περί οὐ μή δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν*, τό ὁποῖο στρεφόταν κατά τῆς προαναφερόμενης Φρυγικῆς αἵρέσεως. Τήν ἴδια περίπου περίοδο, ὁ ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως Ἀπολλινάριος ἀνέπτυξε καί αὐτός δράση κατά τοῦ Μοντανοῦ, καθιστώντας ἐαυτόν ὑπέρμαχο τῆς ἀλήθειας⁵¹. Στήν εὐδόωσι τῆς προσπάθειάς του συνέβαλε ἡ καλή γνώσι, τόσο τῆς θύραθεν ὅσο καί τῆς χριστιανικῆς παιδείας⁵².

5. Τό ζήτημα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα

Τό χριστιανικό Πάσχα ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἀντίστοιχου ἰουδαϊκοῦ, ὅμως μέ τήν σαφῆ διαφοροποίηση τοῦ νοήματος καί τῶν τυπικῶν διατάξεων τῆς ἑορτῆς. Ἀναφορικά μέ τήν ἑρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς ἑορτῆς δέν ὑπῆρξαν διαφοροποιήσεις στήν πρώτη Ἐκκλησία, μέ ἐξαίρεση βέβαια τίς αἵρετικές ομάδες. Ἀντίθετα μέ τό νόημα τοῦ Πάσχα, τό ὁποῖο θεωροῦνταν δεδομένο ἀπό τόν 1ο αἰ. μ.Χ., παρουσιάστηκαν ἰδιαίτερα προβλήματα τόσο στόν προσδιορισμό τοῦ χρόνου ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ὅσο καί στόν τρόπο ἑορτασμοῦ. Σέ γενικές γραμμές ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα βασίστηκε κυρίως στήν ἰδιαίτερη παράδοση κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό αὐτές τίς συνθῆκες, γρήγορα παρουσιάστηκαν δύο τρόποι ἑορτασμοῦ. Στήν Ἀνατολή, οἱ Ἐκκλησίες τῆς Μ. Ἀσίας ἀκολουθοῦσαν τοὺς Ἰουδαίους καί ἐόρταζαν τό Πάσχα τήν ἴδια ἡμερομηνία μέ αὐτούς, δηλαδή τήν ἡμέρα τῆς πανσελήνου τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας. Δηλαδή, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ᾔταν Κυριακή ἢ ὄχι, στίς 14 τοῦ ἑβραϊκοῦ μῆνα Νισάν τελοῦσαν τήν Θ. Λειτουργία καί τά ξημερώματα τῆς ἐπόμενης ἡμέρας τό πασχάλιο δεῖπνο. Ἀντίθετα μέ τίς μικρασιατικές Ἐκκλησίες, στίς ὑπόλοιπες Ἐκκλησίες ὁ ἑορτασμός τελοῦνταν κάθε Κυριακή μέ βάση τόν ἑβδομαδιαῖο

⁵⁰ Γιά τόν Μοντανό καί τό κίνημά του, βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α΄, *Εἰσαγωγή, Β΄ καί Γ΄ αἰώνας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σσ. 254-255.

⁵¹ «Πρός μέν οὖν τήν λεγομένην κατά Φρύγας αἵρεσι, ὅπλον ἰσχυρόν καί ἀκαταγώνιστον ἐπὶ τῆς Ἱεραπόλεως τόν Ἀπολλινάριον, οὗ καί πρόσθεν μνήμην ὁ λόγος πεποιήτο, ἄλλους τε σὺν αὐτῷ πλείους τῶν τινικάδε λογίων ἀνδρῶν ἢ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχος ἀνίστη δύναμις, ἐξ ὧν καί ἡμῖν ἱστορίας πλείστη τι, ὑπόθεσις καταλέλειπται», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 5,16,1, PG 20, 464B.

⁵² Θεοδώρητος Κύρου, *Αἵρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή*, 3,2, PG 83, 404B.

λειτουργικό κύκλο, όμως δινόταν μεγαλύτερη έμφαση τήν πρώτη Κυριακή μετά τήν πανσέληνο τῆς ἐαρινῆς ἡμερίας. Οἱ Ἐκκλησίες πού ἀκολουθοῦσαν τόν συγκεκριμένο τρόπο ἐορτασμοῦ ἀντιτίθονταν στόν ἀντίστοιχο τρόπο τῶν Χριστιανῶν τῆς Μ. Ἀσίας, τούς ὁποίους ὀνόμαζαν γιά τό λόγο αὐτό «Τεσσαρεσκαυδεκατίτες».

Ἄν καί ἡ διαφορά φαίνεται νά ἐπικεντρώνεται στήν ἀπάντηση πού ἔδινε ἡ κάθε πλευρά στό ἐρώτημα ἐάν θά ἔπρεπε τό Πάσχα νά ἐορτάζεται τήν Κυριακή, στήν πραγματικότητα τό ἐρώτημα πού καθόριζε τήν προαναφερθεῖσα ἀπάντηση ἦταν τό τί συνέβη τήν ἡμέρα ἐκείνη, δηλαδή, ἐάν ὁ Κύριος εἶχε φάει τό πασχάλιο δείπνο ἢ ἐάν ὑπέστη τόν σταυρικό θάνατο. Οἱ δύο τρόποι ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἀποτελέσαν τήν αἰτία γιά τίς μετέπειτα ἔριδες. Ἡ ὑπαρξη τῶν δύο παραδόσεων ἀποδεικνύεται μέσα ἀπό τήν μελέτη τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μ. Παρασκευῆς, τοῦ Μ. Σαββάτου καί τῆς Κυριακῆς τῆς Ἀναστάσεως, οἱ ὁποῖες ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς σύνδεσης τῶν δύο παραδόσεων⁵³.

Τό ὅλο ζήτημα σέ συνδυασμό μέ τήν ἀσύνητη στάση τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Ἀνίκητου (154-166) παραλίγο νά προκαλέσει σχῆσμα, τό ὁποῖο κατάφερε νά ἀποτρέψει ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης⁵⁴. Ὁ τελευταῖος ἠγήθηκε εἰρηνευτικῆς ἀποστολῆς στήν Ρώμη, ὅπου –παρά τήν ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς– διαφυλάχθηκε ἡ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀσφαλῶς, τό ὑπερτοπικό κύρος τοῦ Πολυκάρπου, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀποστολικότητα τοῦ φρονήματος καί τῆς πίστεως του, λειτούργησαν πυροσβεστικά καί ἀπέτρεψαν τό διαφανόμενο σχῆσμα.

Μέ τό ζήτημα τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἀσχολήθηκε καί ὁ Ἀπολλινάριος Τεραπόλεως, ὁ ὁποῖος συνέγραψε τό ἔργο *Περί τοῦ Πάσχα*⁵⁵. Τό ἐν λόγω ἔργο ἀπευθυνόταν σέ μιά μερίδα Τεσσαρεσκαυδεκατιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐόρταζαν τό Πάσχα σέ ἀνάμνηση τῆς ἀναστάσεως καί ὄχι τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα⁵⁶.

Μεγαλύτερη ἐμφαση στό ζήτημα τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἔδωσε ὁ Μελίτων Σάρδεων, ὁ ὁποῖος γιά τόν σκοπό αὐτό συνέγραψε τό *Περί Πάσχα*, σέ

⁵³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σσ. 666-7.

⁵⁴ Ὁ Στ. Παπαδόπουλος ἐκφέρει λόγον περὶ ἀσύνητης τακτικῆς τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή, Β' καί Γ' αἰῶνας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σ. 181.

⁵⁵ Γιά τό ἐν λόγω βιβλίον ἔχουμε μιά μικρή ἀναφορά, βλ. *Πασχάλιον χρονικόν*, PG 92, 80C-81A.

⁵⁶ Παν. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σ. 677. Ἡ γνησιότητα τοῦ ἐν λόγω ἔργου δέν εἶναι κοινά ἀποδεκτὴ, βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή, Β' καί Γ' αἰῶνας*, 2η ἐκδ. (Αθήνα, χ.ε., 1994), σ. 248.

δύο βιβλία. Για τόν Μελίτωνά τὸ Πάσχα τῆς Π. Διαθήκης ἀποτελεῖ τύπο τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα, τοῦ μυστηρίου τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς σωτηρίας. Ταυτόχρονα, ὁ Μελίτων ἐρμηνεύει χριστοκεντρικά τὴν ἱστορία γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα.

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐπίσκοπος Ρώμης ἦταν ὁ Βίκτωρ Α΄ (189-199) τὸ θέμα τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα προκάλεσε ἀνοιχτὴ ρήξη στὴν πρώτη Ἐκκλησία. Ἡ ἔριδα ξεκίνησε τὸ 192 μ.Χ. ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ πρεσβύτερου Βλάσιου, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία, νὰ εἰσαγάγει στὴ Ρώμην τὸν μικρασιατικὸ τρόπο ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ὁ Βίκτωρας ἀντέδρασε συγκαλὼντας Σύνοδο καὶ ζητώντας τὴν σύγκληση συνόδων μὲ θέμα τὸν ἐορτασμὸ τοῦ Πάσχα καὶ σέ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ κίνηση τοῦ Βίκτωρα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σύγκληση τουλάχιστον ἑξὶ συνόδων, οἱ ὁποῖες κατέληξαν ὅτι ὁ ἐορτασμὸς ἔπρεπε νὰ γίνεται τὴν Κυριακῇ καὶ ὄχι κάποια ἄλλη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας. Οἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων αὐτῶν κοινοποιήθηκαν σὲ ἄλλες τοπικὲς Ἐκκλησίες μὲ ἐπιστολές. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Μ. Ἀσίας συγκαλὼντας καὶ ἐκεῖνοι σύνοδο στὴν Ἐφεσο, γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, κατέληξαν ὅτι ὁ ἐορτασμὸς τοῦ Πάσχα θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται στὶς 14 τοῦ μηνὸς Νισάν, ἀκόμα καὶ ἐὰν ἡ ἡμέρα αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ Κυριακῇ.

Ἡ ἀπόφαση τῆς Συνόδου στάλθηκε μὲ τὴ μορφή ἐπιστολῆς στὸν Βίκτωρα. Συγγραφέας τῆς ἦταν –μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη τῶν συμμετεχόντων στὴν Σύνοδο– ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου Πολυκράτης. Στὴν ἐν λόγω ἐπιστολῇ ὁ Πολυκράτης υπερασπίζεται τὴν παράδοση τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀσίας γιὰ τὸν ἐορτασμὸ τοῦ Πάσχα, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὴν αὐτὴ παράδοση ὑποστήριζαν ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὁ Ἀπόστολος Φίλιππος, ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης, ὁ Θρασέας Εὐμενείας, ὁ Σάγαρης Λαοδικείας, ὁ Παπύριος καὶ ὁ Μελίτων Σάρδεων, χωρὶς νὰ παραβιάσουν τὸν κανόνα τῆς πίστεως⁵⁷. Ἡ ἐπιστολὴ ὁδήγησε σὲ ρήξη τὶς Ἐκκλησίες τῆς Μ. Ἀσίας μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, καθὼς ὁ Πάπας Βίκτωρας ἀφόρισε τοὺς ἐπισκόπους τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνακοίνωσε τὴν ἐνέργειά του σὲ ἄλλες τοπικὲς Ἐκκλησίες καὶ ζήτησε ἀπὸ αὐτὲς νὰ πράξουν τὸ ἴδιο. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐνήργησε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, γεγονός ποὺ φαίνεται ὅτι δυσaráστησε τὶς ἄλλες Ἐκκλησίες. Ἴσως αὐτὸς νὰ ἦταν καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ τελικὰ δὲν υἱοθετήθηκε ἡ αὐστηρὴ γραμμὴ τοῦ Βίκτωρα.

Ὅριστικὴ λύση στὸ θέμα τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα σὲ κοινὴ ἡμέρα ἔδωσε ἡ Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τὸ 325 μ.Χ. Ἄν καὶ τὸ θέμα δὲν περιλαμβάνεται

⁵⁷ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5,24,1-7, PG 20, 493B-497A.

μεταξύ των 20 κανόνων της Συνόδου, εντούτοις περιλαμβάνεται στίς αποφάσεις που ελήφθησαν κατά την διάρκειά της. Συγκεκριμένα, ο έορτασμός του Πάσχα θα έπρεπε να γίνεται την Κυριακή που ακολουθεί την εαρινή πανσέληνο, ή οποία είναι μετά την 20ή Μαρτίου. Οι παραπάνω υπολογισμοί γίνονταν με το Ιουλιανό ημερολόγιο, το οποίο χρησιμοποιούνταν τότε σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

6. Οι απολογίες και η στάση των Χριστιανών έναντι των Έθνικών

Η χριστιανική απολογητική των Μικρασιατών Πατέρων έκκινεί από τις απολογίες του Μιλτιάδη προς τους κοσμικούς άρχοντες, προς Έλληνες, αλλά και προς Ιουδαίους. Ός μαθητής του Απολογητή φιλοσόφου και μάρτυρα Ιουστίνου, ο Μιλτιάδης είχε επηρεασθεί από τον δάσκαλό του και δεν δίστασε να απευθύνει μία απολογία του στους άρχοντες Μάρκο Αύρηλιο (161-180) και τον Λούκιο Ουήρο (161-169). Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Μελίτων Σάρδεων, ο οποίος γύρω στο 170 απέστειλε απολογία στους αυτοκράτορες⁵⁸. Στο έργο του ο Μελίτων υποστηρίζει ότι μεταξύ Χριστιανισμού και Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας πρέπει να υπάρχει αρμονία. Αλλά και ο Απολλινάριος Ίεραπόλεως απεύθυνε στον αυτοκράτορα το έργο του *Απολογία προς Μάρκον Αύρηλιον*, τό 172⁵⁹.

Δέν γνωρίζουμε πολλά γιά τήν τύχη των έν λόγω έργων. Παρ' όλα αυτά, ο Ευσέβιος Καισαρείας παραθέτει ένα διάταγμα του Μάρκου Αύρηλίου που απέστειλε στο «Κοινόν της Ασίας», μέ τό όποιο ό αυτοκράτορας έπαυε τίς διώξεις κατά των Χριστιανών, όταν αυτές γίνονταν εξαιτίας του όνόματος των Χριστιανών και όχι εξαιτίας των παρανόμων πράξεών τους⁶⁰. Σύμφωνα μέ τόν Ευσέβιο, τό έν λόγω διάταγμα συντάχθηκε μετά τήν παραλαβή από τόν αυτοκράτορα των απολογητικών έργων του Ιουστίνου και των Απολογητών της

⁵⁸ «Τούτοις ούτω χωρήσασιν επιμαρτυρών Μελίτων, της έν Σάρδεσιν εκκλησίας επίσκοπος κατ' αυτό γνωριζόμενος του χρόνου, δήλος έστιν εκ των ειρημένων αυτώ έν η πεποιτία προς αυτοκράτορα Ουήρον υπέρ του καθ' ήμας δόγματος απολογία». Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, 4,13,8, PG 20, 336B-337A.

⁵⁹ Δημ. Γ. Τσάμης, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Από τήν αποστολική εποχή ως τήν άλωση της Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1992), σ. 61.

⁶⁰ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, 4,13,1-7, PG 20, 333A-336B.

Μ. Ἀσίας⁶¹. Βέβαια, ἡ συνέχιση τῶν διωγμῶν μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἴσως τό προαναφερόμενο διάταγμα ἦταν νόθο καί οἱ προσπάθειες τῶν Μικρασιατῶν Ἀπολογητῶν δέν εἶχαν ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα. Σέ κάθε περίπτωση, φαίνεται ὅτι ἡ δράση τῶν ἐν λόγῳ Ἀπολογητῶν ἐκτιμήθηκε θετικά ἀπό τοὺς Χριστιανούς τῆς Μ. Ἀσίας, οἱ ὅποιοι εἶδαν στά πρόσωπα τῶν προαναφερόμενων Πατέρων τοὺς ἄξιους ὑποστηρικτές καί ποιμένες τους, οἱ ὅποιοι δέν δίσταζαν νά ἀπευθυνθοῦν ἀκόμα καί στόν αὐτοκράτορα γιά νά ὑπερασπιστοῦν καί νά σώσουν τοὺς πιστούς. Ταυτόχρονα, οἱ Μικρασιᾶτες Ἀπολογητές ἐνίσχυσαν μέ τά ἔργα τους τήν γενικότερη δράση τῶν Ἀπολογητῶν, ἐμφανίζοντας τή χριστιανική πίστη μέσα ἀπό ἓνα φιλοσοφικό πρίσμα. Μέ τόν τρόπο αὐτό, οἱ προαναφερόμενοι Ἀπολογητές κατάφεραν νά ἀποδομήσουν τίς κατηγορίες τῶν Ἑθνικῶν κατά τῶν Χριστιανῶν καί, ταυτόχρονα, νά καταστήσουν κατανοητή καί λογική τήν χριστιανική πίστη στοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

7. Ἄλλα θεολογικά ζητήματα

Τό ζήτημα τῆς παράδοσης εἶναι ἓνα ἀπό ζητήματα πού ἀναδεικνύουν οἱ Μικρασιᾶτες Πατέρες τῶν πρώτων αἰώνων. Ἀπόδειξη τῆς σημασίας πού ἔδιναν στήν προφορική παράδοση ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ Παπία Ἱεραπόλεως νά γνωρίσει προσωπικά ὅσο γινόταν περισσότερους μαθητές τοῦ Κυρίου καί τῶν Ἀποστόλων, γιά νά πληροφορηθεῖ καί νά καταγράψει τήν διδασκαλία καί τό ἔργο τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό καταγράφηκε σημαντικό μέρος τῆς προφορικῆς παράδοσης, συμπεριλαμβανομένων ὅμως καί ὀρισμένων ἀμφιλεγόμενων ἐντυπωσιακῶν λαϊκῶν ἢ ἀπόκρυφων διηγήσεων. Τό γεγονός αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τίς περί ἐπίγειας χλιετοῦς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ ἀπόψεις, ὁδήγησε τόν Εὐσέβιο νά χαρακτηρίσει ὡς μικρόνου τόν Παπία, ἐκμνηστεύοντας τό –ἕως τόν 4ο αἰῶνα– αὐξημένο κύρος του⁶².

Ἀλλά καί στό ζήτημα τοῦ Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης ἡ συμβολή τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἦταν σημαντική. Πράγματι, ὁ Παπίας

⁶¹ «Ἐντευχθεὶς δέ καί ὑφ' ἐτέρων ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἀδελφῶν παντοίας ὕβρεσι πρὸς τῶν ἐπιχωρίων δῆμων καταπονουμένων, τοιαύτης ἡξίωσε τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας διατάξας», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4,12,1, PG 20, 333A.

⁶² «Σφόδρα γάρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὡς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηράμενον εἰπεῖν, φαίνεται», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 3,39,13, PG 20, 300A-B.

μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Μάρκος κατέγραψε στό Εὐαγγέλιό του ὅσα ἄκουσε ἀπό τόν ἀπόστολο Πέτρο⁶³. Ὁ ἴδιος παραθέτει τήν πληροφορία ὅτι ὁ Ματθαῖος συνέγραψε τό εὐαγγέλιό του στήν Ἀραμαϊκή, ἐνῶ ἄλλοι τό μετέφρασαν στήν Ἑλληνική⁶⁴. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Παπίας βεβαίωσε τήν κανονικότητα τῶν προαναφερόμενων εὐαγγελίων⁶⁵.

Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ἦταν –μεταξύ ἄλλων– γνωστός ἐπειδή διατύπωσε στίς ἐπιστολές του τήν θεολογία τοῦ μαρτυρίου⁶⁶. Ἡ ἴδια θεολογική διδασκαλία ἀναπτύσσεται ἀπό τόν Πολύκαρπο Σμύρνης, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ὡς παράδειγμα τόν Ἰγνάτιο, μαζί μέ τόν Ζώσιμο, τόν Ρούφο, τόν Παῦλο καί τοὺς ἄλλους Ἀποστόλους⁶⁷. Ὅλοι οἱ προαναφερόμενοι συνέπαθαν μέ τόν Κύριο, ἐπειδή δέν ἀγάπησαν τόν παρόντα κόσμο ἀλλά τόν μέλλοντα⁶⁸. Στήν προοπτική αὐτή, τό μαρτύριο συνδέεται μέ τόν πόθο τῆς ἑνώσεως μέ τόν Χριστό καί τήν αἰώνια ζωή. Οἱ προαναφερόμενες ἀπόψεις τοῦ Πολυκάρπου ἀποτελοῦν ἀπόδειξη ὅτι ἡ θεολογική διδασκαλία τῶν Πατέρων γιά τό μαρτύριο ἦταν ἡ ἴδια, τόσο στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Συρίας καί τῆς Μ. Ἀσίας ὅσο καί στὸν λοιπὸ γνωστὸ κόσμο. Τό γεγονός ὅτι τό ζήτημα τοῦ μαρτυρίου δέν ἀναπτύσσεται σέ ὅλα τα ἔργα τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων δέν τεκμηριώνει μιά διαφοροποίηση ἀπόψεων, καθὼς ἡ μὴ ἀναφορὰ στό μαρτύριο ὀφείλεται, πιθανότατα, στίς αἰτίες συγγραφῆς τῶν κειμένων, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων οἱ Πατέρες ἔδωσαν ἔμφαση σέ ἄλλα ζητήματα.

Ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα ἀνέδειξε τόν Μελίτωνα Σάρδεων ὡς τόν ἐπιφανέστερο ἐκπρόσωπο τῆς τυπολογικῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου

⁶³ «Μάρκος μὲν ἐρμηνευτὴς Πέτρου γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 3,39,15, PG 20, 300B.

⁶⁴ «Ματθαῖος μὲν οὖν ἑβραῖδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνετάξατο. Ἡμῖνενυσεν δ' αὐτὰ ὡς ἦν ἕκαστος», Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 3,39,16, PG 20, 300C.

⁶⁵ J. Quasten, *Patrology*, τ. I, *The beginnings of Patristic Literature* (Westminster, MAR, Christian Classics, 1986), σ. 83.

⁶⁶ Γιά τήν θεολογία τοῦ μαρτυρίου, τήν ὁποία ἀναπτύσσει ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, βλ. Παν. Κ. Χρίστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), σσ. 428-429.

⁶⁷ «Παρακαλῶ οὖν πάντας ὑμᾶς πειθαρχεῖν τῷ λόγῳ τῆς δικαιοσύνης καί ἀσκεῖν πᾶσαν ὑπομονήν, ἥν καί εἶδατε κατ' ὀφθαλμοῦς οὐ μόνον ἐν τοῖς μακαρίοις Ἰγνατίῳ καί Ζωσίμῳ καί Ρούφῳ, ἀλλὰ καί ἐν ἄλλοις τοῖς ἐξ ὑμῶν καί ἐν αὐτῷ Παύλῳ καί τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις», Πολύκαρπος Σμύρνης, *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή*, 9,1, LCL 24, σ. 294.

⁶⁸ «οὗτοι πάντες οὐκ εἰς κενόν ἔδραμον, ἀλλ' ἐν πίστει καί δικαιοσύνῃ, καί ὅτι εἰς τόν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσὶ παρά τῷ Κυρίῳ, ᾧ καί συνέπαθον», Πολύκαρπος Σμύρνης, *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή*, 9,2, LCL 24, σ. 294.

κατά τόν 2ο αιώνα. Μέ τόν τρόπο αυτό φαίνεται ότι ή Μ. Ἀσία ἐπηρέασε τήν ἐρμηνευτική μεθοδολογία τῆς, κοντινῆς σέ αὐτήν, Ἀντιόχειας. Κατ' ἐπέκταση ή ἐρμηνευτική μέθοδος, ἴσως καί ἐπιμέρους θεολογικές ἀπόψεις τοῦ Μελίτων, σέ συνδυασμό μέ ἐκεῖνες ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς Συρίας, καθίσταται ἐκ τῶν βασικῶν ἐπιρροῶν τῆς –μετέπειτα– Σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας⁶⁹.

8. Ἐπιλεγόμενα

Γιά τούς περισσότερους ἀπό τούς ἐπτά Μικρασιάτες Πατέρες τῶν δύο πρώτων αἰώνων γνωρίζουμε ἐλάχιστα, ἐνῶ ἔχει χαθεῖ καί τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τά κείμενά τους. Παρ' ὅλα αὐτά, τόσο ἀπό τά σωζόμενα τμήματα τῶν ἔργων τους ὅσο καί ἀπό τίς ἀναφορές μεταγενέστερων Χριστιανῶν συγγραφέων πρὸς αὐτούς, μποροῦμε νά ἔχουμε μιὰ γενική εἰκόνα γιά τήν δράση τους, καθώς καί γιά τήν θεματολογία μέ τήν ὁποία ἀσχολήθηκαν στά ἔργα τους.

Στήν εἰσαγωγή τῆς παρούσας μελέτης εἶχαμε θέσει τό ἀκόλουθο ἐρώτημα: Ποιά ἦταν τά κύρια ζητήματα τά ὁποία ἀπασχόλησαν τήν θεολογική σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας; Μετά ἀπό τήν πραγμάτευση τοῦ θέματός μας διαπιστώσαμε ὅτι τέσσερα ζητήματα ἀπασχόλησαν κυρίως τούς ἐν λόγῳ Πατέρες.

Τό πρῶτο ἀπό αὐτά ἦταν ὁ ἀγῶνας κατά τῶν αἱρέσεων τοῦ Δοκητισμοῦ, τοῦ Γνωστικισμοῦ καί τοῦ Μοντανισμοῦ. Ἰδιαίτερα στόν ἀγῶνα κατά τοῦ Γνωστικισμοῦ, τά ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας ἦταν ἀπό τά πρῶτα τοῦ εἴδους. Τό γεγονός αὐτό κατέστησε τά ἐν λόγῳ κείμενα πρότυπα γιά ἀντίστοιχα ἔργα μεταγενέστερων Χριστιανῶν συγγραφέων. Μέ τόν τρόπο αὐτό τά ἔργα τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων ἀποτέλεσαν βασικό πυλῶνα μιᾶς γενικότερης ἀντίδρασης τῆς Ἐκκλησίας κατά τῶν αἱρέσεων, ή ὁποία ἐντάθηκε κατά τόν 2ο αἰῶνα. Ταυτόχρονα, ή δράση καί τά ἔργα τῶν ἐν λόγῳ Πατέρων προφύλαξαν τίς χριστιανικές κοινότητες τῆς Μ. Ἀσίας ἀπό τήν νόθευση τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, στήν ὁποία ἐδράζονταν ὁ τρόπος ζωῆς καί ή πίστις τους.

Τό δεύτερο ζήτημα πού ἀπασχόλησε ὀρισμένους Μικρασιάτες Πατέρες ἦταν ὁ προσδιορισμός τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Οἱ Ἐκκλησίες τῆς Μ. Ἀσίας ἀκολουθοῦσαν τούς Ἰουδαίους καί ἐόρταζαν τό Πάσχα τήν ἴδια ἡμερομηνία μέ αὐτούς, στίς 14 τοῦ Νισάν, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ἦταν Κυριακή ἢ ὄχι.

⁶⁹ Γιά τήν Σχολή τῆς Ἀντιοχείας, βλ. Δημ. Γ. Τσάμης, *Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία: Ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή ὡς τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1992), σσ. 92-93.

Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς παράδοσης οἱ Χριστιανοί τῆς Μ. Ἀσίας ὀνομάσθηκαν καί Τεσσαρεσκαίδεκατίτες. Ὑπὸ αὐτές τίς συνθῆκες, οἱ Πατέρες τῆς περιοχῆς ὑπερασπίσθηκαν μέ τὰ ἔργα καί τὴν δράση τοὺς τὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση τῆς Μ. Ἀσίας, τονίζοντας ὅτι, παρὰ τὸν διαφορετικὸ τρόπο προσδιορισμοῦ τοῦ Πάσχα, δὲν διαφοροποιούνταν δογματικά ἀπὸ τίς λοιπές χριστιανικὲς Ἐκκλησίες. Ταυτόχρονα, κράτησαν ἐνωμένη τὴν Ἐκκλησίαν, καθὼς τὴν προστάτεψαν ἀπὸ ἓνα σχίσμα, τὸ ὁποῖο θὰ προέκυπτε ἐξαιτίας τῆς ἐμμονῆς τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης γιὰ τὴν καταδίκη τῶν Χριστιανῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Πράγματι, ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα, τὸ κύρος καί οἱ πρωτοβουλίες τῶν ἐπισκόπων τῆς Μ. Ἀσίας ἀπέτρεψαν τὸ ἐν λόγῳ σχίσμα καί ὁδήγησαν στὴν διατήρηση τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης ἕως τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα. Τότε, τὸ 325 μ.Χ., ἡ ἔριδα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἐπιλύθηκε στὴν Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας.

Τρίτο ζήτημα ποὺ ἀπασχόλησε ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς ἐξεταζόμενους Πατέρες ἦταν ἡ προσπάθεια ὑπεράσπισης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντι τῶν Ἑθνικῶν. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἐκφράσθηκε μέ τὴν συγγραφὴ ἀπολογιῶν καί τὴν ἀποστολὴ τους στοὺς αὐτοκράτορες Μάρκο Αὐρήλιο καί Λούκιον Οὐῆρο. Στὴν συνείδηση τῶν Χριστιανῶν, οἱ Μικρασιάτες Πατέρες κατάφεραν νὰ μεταπείσουν τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, ἀναστέλλοντας τοὺς διωγμοὺς στὴν Μ. Ἀσία. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ συνέχιση τῶν διωγμῶν μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ προαναφερόμενη ἐπιτυχία τῶν Ἀπολογητῶν ἀποτελέσει μᾶλλον εὐσεβῆ πόθο τῶν διωκόμενων Χριστιανῶν, παρὰ πραγματικὸ ἱστορικὸ γεγονός. Ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, τὸ ἠθικὸ τοῦ διωκόμενου Χριστιανισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας ἀναπτέρωθηκε ἀπὸ τὴν δράση τῶν Ἀπολογητῶν Μιλτιάδη καί Ἀπολλινάριου Ἱεραπόλεως. Ταυτόχρονα, οἱ διωκόμενοι Χριστιανοί βρῆκαν στὰ ἐπιχειρήματα τῶν Μικρασιατῶν Ἀπολογητῶν ἑτοιμὲς θέσεις, τίς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν σὲ μίαν πιθανή δικαστικὴ δίωξή τους, ἐξαιτίας τῆς πίστεως τους. Μὲ ἀπλά λόγια, οἱ ἐν λόγῳ Ἀπολογητές, ἂν καί δὲν τὸ γνώριζαν, λειτούργησαν καί ὡς λογογράφοι τῶν διωκόμενων Χριστιανῶν, κατὰ τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς ποὺ ἤθελε τοὺς κατηγορούμενους νὰ προσφεύγουν σὲ νομικούς, οἱ ὁποῖοι ἔγραφαν γι' αὐτοὺς ὑπερασπιστικούς λόγους.

Ἐνα ἀκόμη θεολογικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε ἓναν Μικρασιάτη, ἦταν ἡ χιλιετής ἐπίγεια βασιλεία τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ἰωάννη στὴν *Ἀποκάλυψη*, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐδράσθηκε στὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος τῆς Ἀποκάλυψης ἀπὸ τὸν Παπῖαν Ἱεραπόλεως.

Στά παραπάνω θά πρέπει νά προσθέσουμε τήν ιδιαίτερη σημασία πού ἔδιναν οἱ Μικρασιᾶτες Πατέρες στήν διατήρηση τῆς προφορικῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καί τήν συμβολή τους στήν δημιουργία τοῦ Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἀκόμη, ἡ θεολογία τοῦ μαρτυρίου, ἡ ὁποία εἶναι παρούσα στήν ἐπιστολή τοῦ Πολύκαρπου Σμύρνης, βρίσκεται στήν ἴδια θεολογική γραμμή μέ τήν διδασκαλία τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας καί, πιθανότατα, ἄλλων Πατέρων. Τέλος, ἡ χρήση τῆς τυπολογικῆς ἐρμηνείας τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπό τόν Μελίτωνα Σάρδεων καθιστᾷ τόν τελευταῖο πρόδρομο τῆς Σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας.

Στήν εἰσαγωγή εἴχαμε θέσει καί ἓνα δεύτερο ἐρώτημα. Συγκεκριμένα, εἴχαμε ἀναρωτηθεῖ ποιός ἦταν ὁ βαθμός ἐπιρροῆς τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων στήν πρώτη Ἐκκλησία; Μέ βάση τά παραπάνω, ἡ ἀπάντηση τοῦ δευτέρου ἐρωτήματος πού θέσαμε καθίσταται εὐκόλη. Ἡ ἐπιρροή τῶν προαναφερόμενων ἦταν μεγάλη καί ὑπερτοπική. Ἀρκεῖ νά ἀναλογισθοῦμε τό ἀντιαιρετικό ἔργο τοῦ Εἰρηναίου Λυῶνος, τό ὁποῖο ἐπηρεάσθηκε ἀπό τά ἀντιγνωστικά ἔργα τῆς Μ. Ἀσίας⁷⁰. Αὐτό συνέβη ἐπειδή ὁ Εἰρηναῖος ἦταν μαθητής τοῦ Πολύκαρπου Σμύρνης καί, ἀναντιλέκτως, γνώστης τῆς συγγραφικῆς δράσης τῶν λοιπῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ θεολογική διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Μ. Ἀσίας ἔφτασε μέχρι τή Δύση ἐπηρεάζοντας, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, Χριστιανούς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν εἴτε στά Ἑλληνικά εἴτε στά Λατινικά.

Ἐκτός ἀπό τήν Λυών, ἡ ἐπιρροή τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων ἦταν αἰσθητή καί στήν Ρώμη. Αὐτό συνέβη ἐπειδή ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς ἔζησαν γιά κάποιο χρονικό διάστημα στήν πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ἄλλοι τήν ἐπισκέφθηκαν γιά νά βοηθήσουν στήν ἐπίλυση ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων.

Ἡ μελέτη τῆς δράσης καί τῶν ἔργων τῶν Μικρασιατῶν Πατέρων τοῦ 1ου καί 2ου αἰῶνα μᾶς φανερώνει ἓναν ἀκμάζοντα Χριστιανισμό στήν περιοχή, ὁ ὁποῖος καταπαίνεται μέ τά ζητήματα πού ἀπασχολοῦν τήν πρώτη Ἐκκλησία καί δίνει ἀσφαλεῖς λύσεις σέ αὐτά. Ἡ ζωσα ἀποστολική παράδοση –σέ συνδυασμό μέ τή σταθερή πίστη καί τήν δράση ἡγετικῶν μορφῶν, ὑπερτοπικοῦ κύρους– καθιστᾷ τήν Μ. Ἀσία σημαντικό κέντρο τοῦ Χριστιανισμοῦ κατά τούς πρώτους αἰῶνες.

⁷⁰ Ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος φεύγοντας ἀπό τή Σμύρνη ἔζησε ἀρχικά στή Ρώμη καί ἀργότερα στήν Λυών, ἐνῶ εἶναι συντάκτης τῶν ἔργων *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου Γνώσεως καί Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κληρύματος*. Ὁ τίτλος τοῦ τελευταίου ἔργου του προδίδει τίς Μικρασιατικές θεολογικές ἐπιρροές τοῦ Εἰρηναίου, καθώς ἀπηχεῖ τή διδασκαλία τοῦ δασκάλου του, Πολύκαρπου Σμύρνης, ὁ ὁποῖος συγκαταλέγεται στούς Ἀποστολικούς Πατέρες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Ειρηναίος Λυώνος. *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, 3 καὶ 5. *SC*h 211 καὶ 153.

Εὐσέβιος Καισαρείας. *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*. *PG* 20, 45-906.

Eusebius Hieronymus. *De viris illustribus*. *PL* 23, 631-759.

Θεοδώρτος Κύρου. *Αἵρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή*. *PG* 83, 336-556.

Πασχάλιον χρονικόν. *PG* 92, 79-100.

Πολύκαρπος Σμύρνης. *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή*. *LCL* 24, 282-300.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ἑλληνική

Ἀγγελῆς, Δημήτρης. *Στὶς πηγές τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας: Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας στοὺς Ἑλλήνες Ἀπολογητές*. Ἀθήνα, Ἐκδόσεις τῶν Φῶν, 2007.

Ἀγουρίδης, Σάββας Χρ. *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη: Εἰσαγωγικά-Ἑρμηνεία-Παραρτήματα ἐπὶ εἰδικῶν θεμάτων*. Ἑρμηνεία Καινῆς Διαθήκης 18. Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1994.

Ἀγουρίδης, Σάββας Χρ. *Οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες περὶ προβλημάτων τινῶν τῆς ἐποχῆς των*. Ἀθήνα, χ.ε., 1959.

Γκριλλας, Βασίλειος Α. «Γνωστικισμός: Ἐννοια καὶ περιεχόμενο». Στὴν *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*. τ. 5. Ἀθήνα, Στρατηγικὲς ἐκδόσεις, χ.χ.: 285-288.

Γλαβίνας, Ἀπόστολος. *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, τευχ. Α'. Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1986.

Δεσπότης, Σωτήριος Σ. *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη: Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση στό βιβλίο τῆς Προφητείας*. τ. Α'. Ἀθήνα, Ἄθως, 2005.

Καραβιδόπουλος, Ἰωάννης Δ. *Ἀπόκρυφα χριστιανικά κείμενα*. τ. Β'. *Ἀπόκρυφες Πράξεις, Ἐπιστολές, Ἀποκαλύψεις*. Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 29. Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 2004.

Καραβιδόπουλος, Ἰωάννης Δ. *Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ Διαθήκη*. Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 1. Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναράς, 1983.

Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. *Ἀπόκρυφες ἱστορίες: Μύθοι καὶ θρύλοι ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πρώτων Χριστιανῶν*. Ἀθήνα, Ἄγρα, 2003.

Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ οἱ ἐπτὰ Ἐκκλησίες τῆς Ἀσίας*. 2η ἐκδ. Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1994.

Μαράς, Ἀναστάσιος Γ. «Οἱ Ἀπολογητές τοῦ 2ου-3ου αἰῶνα καὶ ἡ ἐποχή τους». *Επιστημονικὴ Ἑτετηρίς: Ἀφιέρωμα στό Μακαριστὸ Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κυρὸ Χριστόδουλον*. Θεσσαλονίκη, Ἀνωτάτη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκαδημία Θεσσαλονίκης, 2011, σσ. 401-419.

Μαράς, Ἀναστάσιος Γ. «Ἡ πατερικὴ θεολογία στὸν σύγχρονον κόσμον». Κεφ. Α.16 στό *Πατερικὴ θεολογία καὶ χριστιανικὸς πολιτισμός: Ἑλλήνες καὶ Λατίνοι Πατέρες-Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία-Ὁρθόδοξία, περιβάλλον καὶ Ἐκπαίδευση*. 2η ἐκδ. Θεσσαλονίκη, Ἀντ. Σταμούλης, 2008: σσ. 191-195.

Μαῤᾰς, Ἀναστάσιος Γ. *Τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ σέ Φιλοσόφους καί Ἀπολογητές*. Θεσσαλονίκη, Ἡρόδοτος, 2003.

Νικολαΐδης, Νίκος Ι. *Ἀποστολικοί Πατέρες: Γραμματολογική καί θεολογική προσέγγισις*. Φιλοσοφική καί θεολογική βιβλιοθήκη, 52. Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναῤᾰς, 2002.

Παναγόπουλος, Ἰωάννης. *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*. Ἀθήνα, χ.ε., 1995.

Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. *Πατρολογία*. τ. Α΄. *Εἰσαγωγή, Β΄ καί Γ΄ αἰώνας*. 2η ἔκδ. Ἀθήνα: χ.ε., 1994.

Τσάκωνας, Βασίλειος Γ. «The usage of scriptures in the homily of Melito of Sardis on the passion». *Θεολογία* 38 (1967), σσ. 609-620.

Τσάμης, Δημήτριος Γ. *Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία: Ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή ὡς τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Θεσσαλονίκη, Παν. Πουρναῤᾰς, 1992.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. *Ἑλληνική Πατρολογία*. τ. Β΄. *Περίοδος διωγμῶν*. Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978.

Ξερόγλωσσον

Ayres, Lewis, καί Clifton H. Ward (ἔκδ.). *Rise of the early Christian intellectual*. Berlin, Walter de Gruyter, 2020.

Di Berardino, Angelo. «Policrate di Efeso». Στο Di Berardino, Angelo (ἔκδ.). *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*. τ. II. Casale Monferrato, Marietti, 1984: 2868.

Hartog, Paul. *Polycarp and the New Testament: the occasion, rhetoric, theme, and unity of the Epistle to the Philipians and its allusions to New Testament literature*. Tübingen, J.C.B. Mohr, 2002.

Holland, Henry Scot. *The Apostolic fathers*. London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1913.

Nautin, Pierre. «Policarpo». Στο Di Berardino, Angelo (ἔκδ.). *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*. τ. II. Casale Monferrato, Marietti, 1984: 2867-2868.

Quasten, Johannes. *Patrology*. τ. I. *The beginnings of Patristic Literature*. Westminster, MAR, Christian Classics, 1986.

Shanks, Monte Allen. *Papias and the New Testament*. Eugene, OR, Pickwick Publications, 2013.

Spanneut, Michel. *Le stoicisme des Peres de l'eglise: de Clement de Rome a Clement d'Alexandrie*. Paris, Éditions du Seuil, 1957.

Trevijano-Etcheverria, Ramon. *Origenes del Cristianismo: El trasfondo judio del Cristianismo primitivo*. 2η ἔκδ. Salamanca, Universidad Pontificia, 1996.

Vanyo, Laszlo. «Papia di Gerapoli». Στο Di Berardino, Angelo (ἔκδ.). *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*. τ. II. Casale Monferrato, Marietti, 1984: 2667.

Zangara, Vincenza. «Rodone». Στο Di Berardino, Angelo (ἔκδ.). *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*. τ. II. Casale Monferrato, Marietti, 1984: 3007.